

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ФИЛОЛОГИЯ

ВЕСТНИК ОШКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ФИЛОЛОГИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. PHILOLOGY

e-ISSN: 1694-8874

№1(7)/2026, 73-91

УДК: 811.512.1:28

DOI: [10.52754/16948874_2026_1\(7\)_8](https://doi.org/10.52754/16948874_2026_1(7)_8)

**КАРАХАНДАРДА ДИНИЙ ТЕРМИНОЛОГИЯ (МАХМУД КАШГАРИНИН “ДИВАНИ
ЛУГАТ-ИТ ТҮРК” ЭМГЕГИНИН МИСАЛЫНДА)**

РЕЛИГИОЗНАЯ ТЕРМИНОЛОГИЯ КАРАХАНИДОВ (НА ПРИМЕРЕ МАТЕРИАЛОВ
“ДИВАНИ ЛУГАТ-ИТ ТҮРК” МАХМУДА КАШГАРИ)

RELIGIOUS TERMINOLOGY IN THE KARAKHANID ERA: A LINGUISTIC ANALYSIS
BASED ON MAHMUD AL-KASHGARI'S “DĪWĀN LUĠĀT AL-TURK”

Абдимиталип уулу Нурсултан

Абдимиталип уулу Нурсултан

Nursultan Abdimalip uulu

Ph.D., доцент, Ош мамлекеттик университети

Ph.D., доцент, Ошский государственный университет

Ph.D., Associate Professor, Osh State University

nabdimalipuulu@oshsu.kg

ORCID: 0009-0002-1689-0741

КАРАХАНДАРДА ДИНИЙ ТЕРМИНОЛОГИЯ (МАХМУД КАШГАРИНИН “ДИВАНИ ЛУГАТ-ИТ ТҮРК” ЭМГЕГИНИН МИСАЛЫНДА)

Аннотация

Махмуд Кашгаринин “Дивани лугат-ит түрк” сөздүгү орто кылымдагы түрк маданиятынын эң маанилүү жазма эстеликтеринин бири болуп саналат. нда XI кылымдагы түрк коомунун жашоо-турмушун, салт-санаасын, ишенимдерин жана маданий түшүнүктөрүн чагылдырган көптөгөн тилдик бирдиктер берилген. «Дивани Лугат-ит түрк» эмгегин изилдөөнүн актуалдуулугу Караханиддер доорундагы тарыхый-маданий процесстерди терең түшүнүү зарылдыгы менен байланыштуу. Караханиддер мамлекети Борбордук Азиядагы алгачкы мусулман түрк мамлекеттеринин бири болгон. Бул мезгилде байыркы түрк дүйнө таанымы менен исламдык диний түшүнүктөр өз ара байланышып, түрк тилдериндеги диний лексиканын жана түшүнүктөр системасынын калыптанышына чоң таасирин тийгизген. Макалада Караханиддердин диний дүйнө таанымы, алардын руханий түшүнүктөрүнүн өзгөчөлүктөрү жана ошол мезгилдеги жазма булактарда чагылдырылган диний концепциялар каралат. Өзгөчө көңүл «Дивани Лугат-ит түрк» эмгегинде кездешкен диний терминдерди талдоого, ошондой эле түрк тектүү диний мүнөздөгү сөздөрдү аныктоого бурулат. Изилдөөнүн негизги максаты — бул лексикалык бирдиктердин семантикалык өзгөчөлүктөрүн, алардын орто кылымдагы түрк элдеринин диний дүйнө сүрөтүн түзүүдөгү ролун жана азыркы түрк тилдеринин тарыхый өнүгүүсүндөгү маанисин аныктоо. Изилдөөнүн жыйынтыктары Караханиддер доорунун руханий маданияты жөнүндө түшүнүктөрдү кеңейтүүгө жана байыркы түрк диний лексикасынын азыркы түрк тилдеринин өнүгүүсүндөгү ордун аныктоого мүмкүндүк берет.

Ключевые слова: карахандар, Махмуд Кашгари, «Дивани Лугат ат-Түрк», теңирчилик, диний терминология

Религиозная терминология караханидов (на примере материалов “Дивани лугат-ит түрк” Махмуда Кашгари)

Religious Terminology in the Karakhanid Era: A Linguistic Analysis Based on Mahmud al-Kashgari’s “Dīwān Luġāt al-Türk”

Аннотация

Словарь Махмуда Кашгари «Дивани Лугат-ит түрк» является одним из важнейших письменных памятников средневековой тюркской культуры и ценнейшим источником для изучения истории, языка, этнографии, мировоззрения и духовного наследия тюркских народов. В статье рассматривается религиозный мир Караханидов, особенности их духовных представлений и основные религиозные концепции, отраженные в языке и письменных источниках данного периода. Особое внимание уделяется анализу религиозной терминологии, представленной в «Дивани Лугат-ит түрк», а также выявлению слов и понятий религиозного характера тюркского происхождения. Исследование направлено на определение семантических особенностей данных лексических единиц, их роли в формировании религиозной картины мира средневековых тюрков и их значения для последующего развития тюркских языков. Полученные результаты позволяют расширить представления о духовной культуре Караханидской эпохи, а также определить место древнетюркской религиозной лексики в историческом развитии современных тюркских языков.

Ачык сөздөр: караханиды, Махмуд Кашгари, “Дивани Лугат ат-Түрк”, Теңгриянство, религиозная терминология

Abstract

“Divānu Luġātī’-t-Türk” written by Mahmud al-Kashgari is known to be the first dictionary of Turkic and is comprised of the vocabularies of Turkic dialects in middle ages. It is written with the aim of showing that Turkish is capable of supplying all the necessary vocabulary in every field. Therefore it is a significant work in terms of its rich vocabulary. It is possible to derive many words for different disciplines by consulting to “Divānu Luġātī’-t-Türk”. It is a reference guide for supplying equivalences for concepts regarding, history, religion, ethics, philosophy, social, medical and physical sciences. In this paper the author conducted a comprehensive study of the religious and mythological vocabulary of the ancient monument, provided comparative analysis of the ancient word-form functioning in the modern Kyrgyz language.

Keywords: Karakhanids, Mahmud al-Kashgari, “Divānu Luġātī’-t-Türk”, Tengrism, religious terminology

Киришүү

Кыргыз Республикасы 1991-жылы 31-августта эгемендүүлүккө ээ болгондон тартып диний багытта өз алдынча саясат жүргүзүп келет. Өлкөбүздүн жарандары каалаган динди тутуу укугуна ээ жана дин тутуу эркиндиги баш мыйзам тарабынан корголот. Эгемендүүлүккө жеткен соң өлкөбүздө ар кандай диний агымдар барабар ишмердүүлүгүн жүргүзүшүүдө. Анын ичинде ислам дини жана анын ар түрдүү багыттары өзүнүн активдүүлүгүн күчөтүп, өлкөбүздөгү негизги күчкө айлана алышты. Калктын 85% жакыны ар кандай деңгээлде ислам динин тутунушат. Бирок, ошону менен эле бирге өлкөбүздө ислам дининен башка христиан дининин ар кандай агымдары, иудаизм ж.б. ар кандай диний агымдарды кармангандар бар.

Көп диндүү өлкөдө айрым учурда диний талаш-тартыш маселелер да жаралбай койбойт экен. Айрыкча ислам дининин өкүлдөрү менен өздөрүн *теңирчи* деп аташкан, исламга чейинки шаманисттик диний ишенимди кайрадан жаратып, аны жайылтууга аракет кылышкан бир ууч топтун өкүлдөрүнүн ортосунда катуу талаш-тартыштар болуп келет. Талаш-тартыш көбүнесе терминологиялык, диний догмалардын алкагында жүрүп турат. Бул талаштар көбүнчөсү “керкисинде да бар, кемтигинде да бар” маанайда жүргөндүктөн, ушуга чейин андан жакшы бир майнап чыга элек. Коомдо жүрүп жаткан талаш-тартыштардын маанисин түшүнүү жана аларды чечүү үчүн бир гана дин адамдарынын эмес, тарыхчы, тилчи, археолог жана чыгыш таануучу окумуштуулардын изилдөөлөрүнөн пайдалануу өз жемишин берет деген пикирдебиз. Жогоруда белгилеп өткөн көйгөйлөр чакан изилдөөбүздүн актуалдуулугун арттырат деп ойлойбуз.

Азыркы Кыргызстандын аймагында ислам дининин тарашы негизинен IX-XII кк. Карахандар мамлекети доорунда жүргөн (Бартольд, 1963: 41; Мокеев, 2010: 164). Ислам динин кабыл алуу карахандарга бул аймакта жашаган көп сандаган урууларды борбордошкон мамлекетке жана кагандын бийлигине баш ийүүсүнө өбөлгө түзгөн. Ошону менен бирге ислам дини карахандар мамлекети үчүн цивилизациялык тандоо болуп, ислам дүйнөсүндөгү мамлекеттер менен саясий, экономикалык жана маданий мамилелердин тереңдешин шарттаган (Абдимиталип уулу, 2024; Абдимиталип уулу, 2025). Ислам дининин жайылышы менен бул аймактарга илим-билимдин тили болгон араб тили, адабияттын тили болгон фарсы тилинин жайылышы, маданияттын гүлдөп өсүүсүнүн жаңы тепкичке көтөрүлүүсү байкалган. Кечээги көчмөн түрктөр зээндүү шакирт болушкан жана бат эле ислам дининин маданий жана илимий чөйрөсүнө аралаша башташкан. Натыйжада, карахандар мамлекетинде аалымдар чыккан. Алардын эң белгилүүлөрү катары Жусуп Баласагын жана Махмуд Кашгарини айтууга болот. Жусуп Баласагын мамлекетти башкаруу теориясы боюнча жазылган “Кутадгу Билиг” аттуу эмгектин автору болсо, Махмуд Кашгари жалпы түрк тилдеринин жыйнагы болгон

“Дивани Лугат-ит Түрк” эмгегинин автору. Бул эки автор тең азыркы Кыргызстандын аймагында туулушкан жана башка түрк тектүү авторлордон айырмаланып эмгектерин *түрк* тилинде жазышкан. Жусуп Баласагын китебинин баш сөзүндө *“арапча жана тажикче жазылган эмгектер көп, ал эми түркчө жазылган эмгектердин жоктугун”* белгилесе, Махмуд Кашгари *арап тили менен түрк тили жарышкан кош күлүк аргымактай экендигин жана ал жазган эмгек башкалардыкынан ыңгайлуулугу жагынан жогору тураарын* белгилейт (ДЛТ, 2005: 55). Бул жерден аталган авторлордун улуттук аң-сезиминин жогорулугун, түрктөр аскердик гана ийгиликтерди жаратпай, маданий жактан да мыкты эмгектерди жарата алаарын белгилегилери келгендиктерин байкаса болот. Карахандар доорунда Ошто, Өзгөндө, Баласагында, Кашкарда ж.б. түрк калктары жыш жашаган шаарларда күчтүү илимпоздор, Куранды талкуулап, ага комментарий бере алган аалымдар чыккан. Бул аалымдар араб тилин ыйык деп эсептеп, ага сокур ишеним менен кулдук урууга каршы чыгышып, жергиликтүү мусулман элдердин тили деле диндин, илимдин жана маданияттын тили боло алаарына ишенген “шуубия” кыймылынын өкүлдөрү болгон (Чоротегин, 2017: 264; Жусубалиев, Кадыров, 2026).

Махмуд Кашгаринин “Дивани Лугат-ит Түркү” жалпы орто кылымдагы түрк тектүү элдердин тили боюнча гана баалуу тарыхый булак болбостон, алардын тарыхы жана маданияты, диний ишенимдери боюнча баа жеткис маалыматтарга бай эмгек болуп саналат. Айрыкча, сөздүктө диний маанини билдирген сөздөр көп кездешет жана ар түрдүүлүгү менен айырмаланат. Алсак, “Кудай” маанисин билдирген сөздөр үчүн автор *Аллах* сөзүн эмес, түрктөрдүн өздөрүнүн көөнө сөздөрүн активдүү колдонот. Мындан карахандар доорунда татаал терминологиялык сөздөрдү колдонгон ортодокс диний кызматкерлердин эмес, көчмөндөрдүн дүйнө таанымына ылайык динди түшүндүргөн, шамандар сыяктуу эле магиялык кереметтерди активдүү колдонгон сопулардын таасири күчтүү болгондугун байкоого болот (Мокеев, 2010: 166). Сопулардын (суфий) миссионердик ишмердүүлүгүнүн натыйжасында көп өтпөй бул аймакта 200.000 түтүн көчмөн түрк уруусу мусулман динин кабыл алгандыгы айтылат (Бартольд, 1963: 46). Бул урууларга дин татаал диний-философиялык терминология менен эмес, жөнөкөй жеткиликтүү калк тили аркылуу таркагандыгы шексиз. Бул терминдердин айрымдары Махмуд Кашгаринин “Дивани Лугат-ит Түрк” эмгегинде да чагылдырылган. Чакан изилдөөбүздө карахандар доорундагы алгачкы мусулман түрктөрдүн диний ишенимдеринде колдонулган терминдер жана алардын азыркы кыргыздардагы чагылдырылышын салыштырып караганга аракет кылдык.

Кудай түшүнүгү

Teḡri: “Диванда” Аллах маанисинде колдонулган сөздөрдүн ичинен эң көп кездешкени – *teḡri* сөзү болуп эсептелет. Жалпы түрк тилдүү элдерде *teḡri* жараткандын ысымы катары берилет (Мифы народов мира, 1992: 500). Байыркы түрк жазма эстеликтеринде да ушул эле мааниде эскерилет (Кляшторный, 1981: 120). Окумуштуу-тилчилердин ою боюнча теңир сөзү эң байыркы доорлорго барып такалат жана төл сөз эмес, түрк тилдерине башка тилден кирген сөз болуп эсептелет (Дерфер, 1986: 75).

Ал эми Махмуд Кашгаринин “Диванында” *teḡri* сөзү Аллах сөзүнүн синоними катары колдонулуп, бул сөзгө бир канча мисалдар берилет.

Алсак, автор *teḡri* сөзүн “Улуу жана Кудуреттүү Аллах” деп которот (ДЛТ, 2005: 1022). Ушул эле жерде Махмуд Кашгари теңир (Аллах) тууралуу макалды мисал катары келтирет:

Toyın tapuḡsak, Teḡri sefinçsiz – “(каапыр) дин башчысы Теңирге (Аллага) табынууну каалайт, (бирок) Аллах аны кабыл кылбайт”. Бул макал жасалма, эки жүздүү, башкаларга көрүнүү үчүн жасалган иштерди айыптоо үчүн айтылат. Бул макал мааниси жагынан Курандын Бакара сүрөсүнүн 8-9 аяттары менен үндөшүп тургансыйт. Бакара сүрөсүндө 8-9 эки жүздүүлөр (мунафыктар) тууралуу: “Элдердин арасынан кээ бирөөлөр: “Биз Аллахка жана Кыямат Күнүнө ишенебиз”, - дешет. Бирок, алар ишенишпейт. Алар Аллахты жана ишенген ыймандууларды алдоого аракеттенет. Бирок алар өздөрүн гана алдашат, муну өздөрү да сезишпейт” деп айтылат (Куран, 2:8-9).

Теңир тууралуу бул сапта дагы башка эки собол да мисал катары берилет:

“Tün kün tapun, Teḡrige boynamagıl

Korkup angar eymenü oynamagıl”, - же

“Күнү-түнү Аллага сыйын баш көтөрбөй,

Андан корккун, уялгын жана ойнобогун”.

Бул саптардан алгачкы мусулман түрктөргө динди жайылткан миссионерлердин динге чын ыкласы менен ишенүүнү талап кылган ураандары экендигин байкоого болот.

Ислам дининде Аллахтын 99 ысымы болгондой эле байыркы түрктөрдө да кудай, жараткан, анын сыпаттарын камтыган маанидеги аталыштар кездешкен. Алар:

Bayat: Аргулардын тилинде **bayat** сөзү Алла-Тааланы билдирген (ДЛТ, 2005: 869).

Айрым окумуштуулардын пикири боюнча карахандардагы **Teḡri** сөзү исламдагы тек кудай Алла-Тааланы билдирсе, ал эми **bayat** сөзү тек кудай Алла-Тааланы да, жалпылама “кудай” деген түшүнүктү билдирген (Чоротегин, 2017: 272).

İdi/iži: Карахандардагы Алла-Тааланын атылышынын дагы бир түрү. Мааниси “ээ, эге, башкаруучу” дегенди билдирип, “Алланын амири” деген маанини билдирген ***İdimiz yarlıgı*** деген сөз айкашы мисал катары келтирилген (ДЛТ, 2005: 110).

- ***Ugan:*** Жараткандын “*кудуреттүү*” сыпатын билдирген ***ugan*** сөзү болуп, ***Ugan Teñri*** – “Кудуреттүү Алла-Таала” дегенди билдирген сөз айкашы айтылган (ДЛТ, 2005: 110).

Жогорудагы мисалдардан көрүнүп тургандай карахандар доорундагы түрк элдеринин байыркы доордогу диний терминдери кийин мусулман дининин тарашы менен жергиликтүү ислам дининин терминологиясы катары колдонула баштаган. Алгачкы ислам динин тараткан сопулар Алла-Тааланын 99 ысымы сыяктуу түшүнүктөрдү түрктөргө үйрөтүүдө жергиликтүү элдин лексикасын колдонушкандыгын байкоого болот.

Аалам түшүнүгү

Ajun: Алгачкы мусулман түрктөр Алланын бул дүйнөнү кантип жараткандыгын “Дивандагы” фольклордук стилдеги төрт ырлардан байкоого болот:

Teñri ajun türütti,

Çıgri uzu (udhu) yörgenür.

Yulduzları çergeşip,

Tün kün üze yörgenür (ДЛТ, 2005: 696).

Бул төрт сап ыр:

“Аллах (бу) дүйнө жана асманды жаратты,

Аны тынымсыз айлантты.

(Ага) Ай, жылдызды чиркетти

Түн күнгө айланаар”, - деп которулат.

Биздин оюбузча бул төрт сап ырда Курандын “Аль-Араф” сүрөөсүнүн 54-аяты жаңырып тургансыйт. “Аль-Араф” сүрөөсүнүн 54-аятында мындай делет: “*Чындыгында, силердин Эгеңер – Аллах! Ал асмандар менен жерди алты күндө жаратып, Аришка истиваа (Алла Таалага) болду. Бирин-бири кубалап, күндүзү каптаган түндү, күн менен айды жана жылдыздарды Өз амирине багындырды*” (Куран, 7:54). “Дивандан” көрүнүп тургандай түрктөргө ислам динин жайгандар Алла-Таала ааламды кантип жараткандыгын жогорудагыдай мисалдар аркылуу түшүндүрүшкөн. Мындай пикирди карманганыбыздын себеби байыркы түрктөрдүн диний ишенимдеринде ааламдын жаралышы, ким тарабынан жаратылгандыгы тууралуу айтылбай, дароо эле “үстүдө көк асман, астыда кара (күрөң) жер жаралганда экөөнүн ортосунда киши уулу жаралат”. Тарыхчы, тилчи, түрколог С.Г. Кляшторныйдын ою боюча байыркы түрктөрдө ааламдын жаралышы жана ким тарабынан

жаралгандыгы тууралуу маалыматтар бүдөмүк. Ал эми Жан Поль Рунун ою боюнча ааламдын, ай-жылдыздардын кудай тарабынан жаралышы тууралуу түшүнүктөр түрк-монгол элдеринде монгол баскынынан кийин пайда болгон (Кляшторный, 1981: 120).

Асман түшүнүгү

Kök: Курандын “Мүлк” сүрөөсүнүн 3-аятында “*Ал (Аллах) жети кабат асманды кат-кат кылып жараткан*” делсе (Куран, 67:3), “Нух” сүрөөсүнүн 15-аятында “*Аллах жети кабат асманды кантип кабат-кабат жаратканын көрбөй жатасыңарбы?*” деп собол берет (Куран, 71:15). Ал эми карахандар доорунда асманд канча каттан тургандыгы маалыматтар “Диванда” кездешет. Сөздүктөгү **yetti kat kök** деген мисалдан карахандар көк асманды жети кабаттан турат деп эсептешкендигин байкоого болот (ДЛТ, 2005:760). Түрк окумуштуусу Бахаеддин Өгелдин ою боюнча байыркы түрктөр көк асманды тогуз каттан турат деп эсептешкен (Ögel, 1995:163). Ал эми Батыш түрктөрдө көк асман жети кабаттан турат. Өгелдин ою боюнча мындай түшүнүк түрктөргө Алдыңкы Азия маданияттарынын таасиринен улам келген (Ögel, 1995:163). Мусулмандар жана түрктөр көк асманды жети каттан турап деп эсептеши карахандар доорундагы түрктөргө ислам динин таратууда исламдагы космография түшүнүгүн жеткиликтүү түшүндүрүп бергенге жеңилдиктер жараткандыгы шек жаратпайт.

Жаратылыш кубулуштары

Ислам дининде бул дүйнөдөгү кыбыр эткендин баары Алланын буйругу менен гана аткарылат деген ишеним кездешет. Куранда жаратылышы кубулуштары Жараткандын амири менен гана ишке ашаары тууралуу бир нече аяттар кездешет. Алардан мисал катары “Аль-Араф” сүрөөсүндө Алла-Таала “*Өз ырайымынын жарчысы катары шамалдарды жиберет. Чындыгында, оор булуттарды көтөргөн шамалдарды өлүү чөлкөмдөргө жиберип, ал аркылуу суу түшүрүп (жамгыр), тирилтип, түрлүү жемиш чыгарабыз*” деп айткандыгын мисал келтирүүгө болот (Куран, 7:57).

Байыркы түрктөрдүн ишениминде да мындай көрүнүштөр кездешет. Аны Орхон-Енисей жазма эстеликтеринен тартып карахандар доорунда жазылган эмгектерден байкоого болот. Бирок, байыркы түрктөрдүн ишениминде Теңир ааламды жана ааламда болуп жаткан нерселерди айрым учурларда башка кудайлар менен биргеликте башкарган (Кляшторный, 2006: 310). Ал эми карахандар доорунда байыркы түрктөрдөгү теңирге болгон ишеним исламдагы Аллах түшүнүгү менен ширелишип кеткен. Анын өрнөгү катары “Дивандагы” **Teñri akın agıttı** – “Аллах сууну агызды”, **Teñri yagmur yagıttı** – “Аллах жамгыр жаадырды”, **Teñri bulut agıttı** – “Аллах булуттарды калкытты”, **Teñri esin esnetti** – “Аллах салкын жел

жүргүздү”, *Tengri ol yeriğ yaratgan* – “Аллах жерди жараткан” деген мисалдарды айтууга болот (ДЛТ, 2005).

Жандуулар түшүнүгү

Периштелер жана жин-шайтандар түшүнүгү

Үмүшү: Куранда Алла-Таала Адамды жаратаардан мурун периштелерди жана дин-шайтандарды жараткан. Ислам дининде периштелер жарык нурдан жаралган, жынысы жок, күчтүү жана кубулуп өзгөрө алган макулуктар болуп саналат. Периштелер күнөөсүз жандыктар болуп, адам менен жиндерден айырмаланып *нафска* ээ эмес жана тандоо эркиндигине ээ эмес. Ошону менен бирге эле Алла периштелерге ага кызмат кылышы үчүн аларга аң-сезим берген. Периштелер Алланын буйруктарын аткарган жандыктар болуп саналышат. Арабдарда периште *малак* деп аталып, тамыры байыркы семит тилдериндеги “кабар” деген сөзгө барып такалат (The Encyclopaedia of Islam. v. VI, 1991: 216). Арабдардагы *малак* сөзү фарс тилине *фиришт* түрүндө өткөн. Фарс тилиндеги *фириште* сөзү пехлевиче (орто фарсча) *frēstag* жана Авестадагы “элчи” маанисин билдирген *fraēšta* сөзүнөн келип чыккан. Ал эми түрк тилдүү элдерде, анын ичинде карахандарда да мындай сөздөр кездешкен. Бирок, улуу орус чыгыш таануучусу жана тарыхчысы В. Бартольд түрктөрдө периште тууралуу түшүнүк болбогондуктан алар фарс тилиндеги *фириште* сөзүн колдонуп башташкан жана периште маанисин билдирген түркчө аталыш Махмуд Кашгаринин “Диван Лугатит Түрк” эмгегинде кездешпейт деп белгилеген (Бартольд, 1998: 43). Арийне, карахандарда периште маанисин билдирген түркчө сөздөр кездешет.

Махмуд Кашгари түрктөрдө “бир адамды экинчи адамга жөнөтүүнү” билдирген *үмүш*-сөзүнө *+çi* мүчөсү уланып, периште маанисиндеги *үмүшүçi* сөзү келип чыккан деп белгилеген. Автор *малак* сөзүнүн карахандарга белгисиз экендигин жазган (ДЛТ, 2005: 749). Махмуд Кашгари бул сөздүн түзүлүшүн чечмелеп жатып, анын арабчадагы *алук* (*ʿ-l-k*) сөзүнөн *малак* сөзү куралгандыгы сыяктуу эле карахандардагы *йүмыш* сөзүнөн *йүмышчы* келип чыгаарын жазып, бул сөздүн этимологиясын туура чечмелеген.

Ошону менен бирге периште сөзү түрктөрдө VIII-XIII кк. кеңири колдонула баштаган. Бул сөз түрк тилине манихеизм дининин таасири менен өткөн шекилдүү. Бул сөздү алгачкы түрк-манихеисттер “пайгамбар” маанисинде колдонушкан. VIII-XIII кк. уйгур ариби менен жазылган тексттерде:

“*Yaşın tengri nom kutı*

Mar Mani firıştilarka”, - же

“Чагылган кудайы, мыйзам куту

Мар Мани жана пайгамбарларга”, - деген ыр сап кездешет (Arat, 1991: 13). Азыркы кезде *йумушчы* сөзүнүн ордуна *периште* сөзү колдонулат.

Жин-шайтан түшүнүгү

Yek жана **yel**: Ислам дининде жин-шайтандар түтүнсүз оттон жаралган. Периштелерден айырмаланып жин-шайтандар аял-эркек түрүндө кездешип, өңү-түсүн өзгөртүп кубула алышат. Жин-шайтандар адамдарды азгырып, күнөөгө батырып, Алладан алыстатууга аракет кылышат. Исламда кудай таала адамды топурактан жаратып, ага периштелерге сежде кылуусун буюрганда жиндердин башчысы Иблис текеберленип сежде кылбай коет. Ошондо Алла-Таала Иблиске: “*Сен мындан чыккын, анткени сен куулдуң. Сага кыямат күнүнө чейин каргыш (болсун)*”, - дейт (Куран, 15:34-35). Каргышка кабылган жин шайтанга айланган (The Encyclopaedia of Islam. v. III, 1986: 668).

Авраамдык диндердеги буд диний сюжет Орто Азияга манихеизм, христиан жана ислам диндеринин таасири менен жеткен. Анын ичинде карахандарда *шайтан* маанисин билдирген **yek** сөзү кездешет (ДЛТ, 2005: 860). Исламдагы шайтанды каргоо мотивин “Дивандагы” **yek kargaldi** деген сүйлөмдөн байкоого болот (ДЛТ, 2005: 642). Курандын “Аль-Хижр” сүрөөсүнүн 39-аятындагы Иблистин Аллага: “Оо, Эгем! Мени адаштырганың үчүн аларга жер жүзүндөгүлөрдүн баарын сонун көргөзүп отуруп, аларды азгыра беремин!”, - деген сөзүндөгү мотивдердин жаңырыгын “Дивандагы” эки сап санат ырынан байкоого болот. Ал ырда карахандар момундарды шайтандын азгырыктарына алданбоого, анын жалган кептерине ишенбөөгө чакырган кеп-кеңештер айтылган. Ал ыр ирония түрүндө:

“Bardı sağa yek oturu tutup bal

Barçın keziben talu yuvga bolup kal”, - же

“Сага шайтан жүзүн буруп бал берсе

Жибек кийип, анын кулу болуп кал”, - деп берилет (ДЛТ, 2005: 856).

Ал эми исламдагы **жун** сөзүнө карахандардагы **yel** сөзү дал келет деп ойлойбуз (ДЛТ, 2005: 847). Карахандардагы **er yelpindi** сөзү *жун тийди* деген маанини билдирет. Жыйынтыктап айтканда карахандарда исламдагы *жун* жана *шайтан* түшүнүктөрү үчүн байыркы түрк демонологиясындагы *йек* жана *йел* сөздөрүн колдонушкан.

Адам түшүнүгү

Yaljuk: Алла-Таала периште, жин-шайтандарды жараткан соң өзүнүн пендеси **Адамды** жараткан. Авраамдык диндердеги бул түшүнүк карахандарда **Yaljuk** деп аталган (ДЛТ, 2005: 1028). Бул сөз карахандарда эки маанини билдирип, биринчиси, *Азирети Адам Алейхисаламды* билдирсе, экинчиси, жалпы *адамзат* маанисинде колдонулган. Андан

сырткары *йалнук* сөзү огуз, кыпчак жана суварларда *күң* мааниси да болгон. “Диванда” *йаратты* жана *түрүттү* деген сөздөр менен *Адамдын* жана *адамзаттын* жаралышы белгиленген. Алсак, сөздүктө адам баласынын жаралышы *Teyri (Allah) Yalñuk yarattu* (ДЛТ, 2005: 705) жана *Teyri (Allah) yalñuk türütti* (ДЛТ, 2005: 696) деген мисалдарда көрсөтүлгөн.

Kişi: Карахандарда адам маанисин билдирген *yalñuk* сөзүнөн башка *kişi* сөзү да кездешет. Бул сөз *йалнук* сөзү менен бирдей эле мааниде колдонулган. Аны сөздүктөгү “Убакыт өткөнүн киши байкабас, адам уулу түбөлүккө калбас” дегенди билдирген *Öd keçer kişi tuymas, Yalñuk oglu menğgü kalmas* аттуу макалдан байкоого болот (ДЛТ, 2005: 83). Бул сөз байыркы түрк жазма эстеликтеринде да көп кездешет.

Ал эми азыркы түрк тилдеринин дээрлик баарында *йалнук* сөзү дээрлик колдонулбай, *киши* сөзү кеңири колдонулат. Монголиядан табылган Билге каган эстелигинде *Üze kök tengri asra yağız yer kılınukda, ekin ara kişi oğlu kılınmış* же “үстүдө көк асман, астыда кара (күрөң) жер жаралганда экөөнүн ортосунда *киши* уулу жаралган” деп кездешет (Tekin, 1998: 62).

Kul: Карахандарда *yalñuk* жана *kişi* сөзүнөн башка *kul* сөзү да “кул, кызматчы” маанисинен сырткары “адам, киши, Алланын жараткан пендеси” маанисинде да колдонулган шекилдүү. Аны “Дивандагы” *kul Teyrige tapdı, kul Teyrige yükündü* жана *kul Teyrige бүтті* деген сүйлөмдөрдөн байкоого болот (ДЛТ, 2005: 688).

Байыркы түрктөргө *теңир* кулу түшүнүгү мүнөздүү эмес. Ошондуктан байыркы түрк жазма эстеликтеринде мындай сөз айкашын камтыган жазуулар аз. Мындай маанини чагылдырган эстеликтер Монголиядагы Гурвалжин-ула аскасында жана Хакасиядагы Чер-Чарык эстеликтеринде кездешет. Гурвалжин-ула эстелигинде *Teyri qulı bitidim* (Мен, *Теңирдин кулу, жаздым*) деген сүйлөм жазылган (Кляшторный, 2003: 275). Ал эми Енисейдеги Чер-Чарык эстелигинде (E61) *ata: Teyiri qulı: adırıtımıza: esize* (Биз, *ата Теңирдин кулунан айрылдык*) деген сүйлөм кездешет. Байыркы түрк жазма эстеликтерине мүнөздүү эмес болгон мындай көрүнүштү С.Г. Кляшторный байыркы түрк коомуна дүйнөлүк диндердин тийгизген таасири катары баалаган (Кляшторный, 2003: 275). Жан Поль Ру мындай сүйлөмдөр манихеизм динин таасири менен жазылышы мүмкүн деген пикирин айткан (Roux, 1994: 92).

Теңри кулы сөз айкашын камтыган кызыктуу маалымат “Диванда” да кездешет. Махмуд Кашгари эл арасындагы уламышты жазып жатып, мындай дейт: “Кулбак – түрктөрдөгү Баласагын тоолорун жердеген бир дин адамынын ысымы. Айтымдарга караганда ал катуу кара таштын бетине *Teyri kuli Kulbak* (Алланын кулу Кулбак) деп жазганда жазуу ак түстө болуп калган имиш. Кулбак ушул сыяктуу кылып ак таштын үстүнө жазганда жазуу кара түстө болуп калган имиш. Жазуунун изи азыркы күндө да сакталып турат” (ДЛТ, 2005: 440).

Махмуд Кашгари белгилеген аска бетиндеги *Tegri kuli Kulbak* жазуусу тууралуу илимде ар түрдүү көз караштар бар. Алсак, кыргыз эпиграфисти Ч. Жумагулов Талас өрөөнүндөгү Кулан-Сай капчыгайындагы аска бетинде согдуча жазылган жазуудагы *Култак* антропоними менен “Дивандагы” *Кулбак* бир эле адам. Бир гана *m* тамгасы *б*га алмашып калган деп эсептейт (Жумагулов, 1983: 30). Ал эми кыргыз археологу К. Табалдыев Ысык-Көл өрөөнүндөгү Тескей-Ала-Тоодогу Тосор суусунун жогорку агымында Кулбак деген жер бардыгын, ал жерде араб ариби менен жазылган эстелик табылгандыгын белгилейт. Эстелик Ч. Жумагулов тарабынан жарыяланган. К. Табалдыев 2007-жылы бул эстеликти кайрадан көрүп чыгып, андагы жазууну эпиграфист Кайрат Белекке окуткан. К. Белектин ою боюнча эстеликте эки жазуунун изи бар. Текстте аскерлер тууралуу гана маалымат кездешип, Кулбак тууралуу эч нерсе айтылбайт. Жергиликтүү элдин айтымында бул чөлкөмдө таш бетине жазылган дагы эки жазуу бар. Бирок, тилекке каршы алар табыла элек (Табалдыев, 2011: 165-166). Кыргыз тарыхчысы Т. Чоротегин “Дивандагы” маалыматтагы *ак* жана *кара* түстүн карама-каршы берилишин белгилөө менен бул аллегориялардын артында манихеизм же маздакизм сыяктуу дуалисттик диндердин учугу катылып жатышы мүмкүн деген көз карашын айткан (Чоротегин, 2017: 264).

Махмуд Кашгари жазып калтырган бул маселе келечекте эпиграфикалык жаңы маалыматтардын табылышы менен гана чечилиши мүмкүн.

Жан/рух түшүнүгү

Öz konuki: Исламда адамдын жаны тууралуу негизги эки түшүнүк кездешет. Бул түшүнүктөр *ruh* жана *nafs* деп аталат. Исламда *рух* жана *нафс* түшүнүгү көп учурда бир эле мааниде колдонулат. Бирок, бул эки түшүнүктүн ортосунда айырмачылыктар бар деген көз караштар бар. Дин боюнча рух адамды адам кылган, анын ичиндеги периште деген пикир бар (The Encyclopaedia of Islam. v. VII, 1993: 880). Исламдагы рух түшүнүгүнө карахандардагы *öz konuki* деген сөз дал келет деп ойлойбуз. Махмуд Кашгари *өз конуку* сөзүн “дененин ичиндеги кыймылдуу нерсе, жан” деп белгилеген (ДЛТ, 2005: 84-85).

Тин: Ал эми Курандагы *нафс* түшүнүгүнө карахандардагы *тын* “жан, дем” деген маанилерди билдирген сөз туура келет деген ойдобуз. “Диванда” *Anıg tını kesildi* – “адам көз жумду” дегенди билдирет (ДЛТ, 2005: 329). Андан башка *er tını uçdı* – “адам жан таслим болду” ж.б.у.с. мисалдар көп кездешет. Жыйынтыктап айтканда карахандардагы *өз конуку* сөзү адамга карата гана колдонулса, *тын* сөзү адамдан башка, жаратылыш кубулуштарына, мезгилдери үчүн деле колдонушкан сыяктуу (ДЛТ, 2005: 677).

Дин түшүнүгү

Nom: Дин адам баласынын жашоосунда чоң мааниге ээ жана ишенимдин эң жогорку түрү болуп саналат. Диндин өзөгү кудайлардын айткан буйругун аткаруу, аны бузбоо болуп саналат. Байыркы түрктөрдө, кийин карахандарда *inan* же *inanç* сөздөрүнүн болгондугуна карабастан карахандар кудайдын буйругу, ишеним жана дин маанисинде *nom* сөзүн колдонушкан жана ал *Teñri nomı* деп аталган (ДЛТ, 2005: 842). Махмуд Кашгари бул сөздү Син (Кытай) тилинин бир диалектисинен келген деп белгилейт. Бул сөз түрктөргө байыркы гректерден манихеизм жана буддизм диндеринин таасири менен кирген деген пикир бар (Clauson, 1972: 777).

Исламдын беш түркүгү же беш парз

Шахада түшүнүгү же ыйман келтирүү

Ислам дининде ар бир мусулмандын аткаруусу зарыл болгон беш парз түшүнүгү бар. Бул беш парз ислам дининин негизги өзөгүн түзүп, исламдын беш түркүгү деген ата менен да белгилүү. Бул беш парзга *шахада*, *намаз*, *орозо*, *зекет* жана *ажылык* кирет. Бул беш парздын биринчиси *шахада* деп аталат жана бул парзда Алланын жалгыздыгын жана Мухаммед анын элчиси экендигин таануу зарыл болуп саналат. Карахандарда *шахада* келимесин туюнткан “*büt-*” сөзү колдонулган. “Диванда” *kul Teñrige bütti* деген сүйлөм кездешип, “Алланын кулу анын жалгыздыгына ынанды/тааныды” дегенди билдирген (ДЛТ, 2005: 688). “*Бүт-*” сөзүнөн башка карахандарда ушул эле мааниде колдонулган *kirtgün-* деген сөз дагы колдонулган. Сөздүктө *kul Teñrige kirtgündü* – “кул Алланын жалгыздыгын жана Анын пайгамбарларын тааныды” деген мисал келтирилген (ДЛТ, 2005: 84-85). Жогоруда белгиленген сөздөрдүн карахандарда *шахада* маанисинде колдонулгандыгы түркиялык тарыхчы Решат Генчтин эмгегинде да белгиленген (Genç: 1997: 127).

Намаз түшүнүгү

Yükünç: Ислам дининде балакатка жеткен ар бир мусулман баласы күнүнө беш ирет намаз окууга милдеттүү. Мусулмандар беш ирет намазды атайын убактыларына жараша окушат. Намаз окуган мусулман баласы намаз окулуучу жайды, өзүн-өзү тазалоосу (ички жана сырткы деп экиге бөлүнөт) зарыл болгон (*тахара*).

Карахандар намаз түшүнүгүн түрк тилдериндеги *жүгүнүү-* сөзүнөн келип чыккан *yükünç* термини менен белгилешкен. Махмуд Кашгари өз эмгегинде бул сөз кыпчак тилинде айтылаарын белгилөө менен *kul Teñrige yükündü / Teñrige yükünç yükündü* “(ал) Аллага намаз кылды” деген мисалды келтирген (ДЛТ, 2005: 1020). Сөздүктүн башка жеринде *er yükünç itti* же “эр адам намаз окуду” деген мисал да берилген (ДЛТ, 2005: 502). Тилекке каршы беш маал намаздын түрктөрдөгү толук аталыштары сөздүктө катталган эмес. Бирок,

сөздүктө “экинчи намаз (*бешим намазы*)” маанисинде кездешкен **ikindi** сөзү алгачкы мусулман түрктөр намаз убактыларын сандык эле түрдө (биринчи, экинчи ж.б.) аташкан деген ойго түртөт (ДЛТ, 2005: 169).

Карахандарда кудай таалага намазда сыйынууну билдирген **yükünmek** сөзүнөн башка “**tapınmak-**” сөзү (**kul Tevriye tapdı**) да кездешет.

Намаз окуган мусулман пендеси кудайга сыйынып да, андан ырайым тилеп үмүттөнгөн. Куранда пенде Аллага үмүт артып, анын ырайымынан күдөр үзбөө керектиги айтылат. “Аллахтын ырайымынан күдөр үзбөгүлө. Анткени, Аллахтын ырайымынан каапыр болгон коом гана үмүт үзөт...” (Куран, 12:87). Ошондуктан алгачкы түрк мусулмандардын Алладан күдөр үзбөөсүн туюнткан **men Tevriye umundum** же **umunç Tevriye** деген саптар көргөзүп турат (ДЛТ, 2005: 222; 1077).

Алла-Тааладан үмүт үзбөгөн пендесине өзүнүн мээримин чачып, анын иши жүрүшөт деген түшүнүк кездешет. Мындай түшүнүк дүйнөдөгү бардык эле элдерде, анын ичинде түрк тилдүү элдердин баарында эле Теңир адамга өзүнүн мээримин *кут* деген түшүнүк аркылуу жиберген. Теңир каганга, эрге, элге кут жиберсе алардын иши оңолот деген түшүнүк болгон. Байыркы түрктөрдөгү жана азыркы түрк тилдүү элдердеги *кут* түшүнүгү тууралуу илимде олуттуу изилдөөлөр арбын (Потапов, 1972; Баялиева, 1972; Абрамзон, 1990). Байыркы түрктөрдөгү *кут* түшүнүгү ислам дининин кириши менен деле өзүнүн функциясын жоготкон эмес. Анын эң айкын өрнөгү катары Жусуп Баласагындын “Кутадгу билиг” (Кут даарыган билим) аттуу эмгегинин аталышынан көрүнүп турат. Ал эми Махмуд Кашгаринин эмгегинде Алла-Тааланын ырайымы тийген пендесинин иши оңолоору тууралуу эки сап ыр мисал катары берилген. Бул ыр сапта теңир сөзүнүн ордуна **idi** аталышы колдонулган. Ыр сап:

“Kut kuvıg berse İdim kuluğa

Künde isi yükseben yokar agar”, - же:

“Эгем кулуна кут берсе

Анын иши жогорулайт” (ДЛТ, 2005: 315).

Кут сөзүнөн башка Алланын ырайымын, сыйлоосун билдирген “**uluqla-**” деген сөз да колдонулган. Алсак, сөздүктө **Tevri meni ulugladi** деген сүйлөм кездешет жана иши оңолгон инсанга карата айтылат (ДЛТ, 2005: 315). *Кут* жана *улукла* сөздөрү Алланын ырайымы, мээрими катары бирдей эле мааниде колдонулгандыгын сөздүктөгү **Ulugni uluglasa kut bulur** (*Улууну урматтаса кут даарыйт*) деген сүйлөм да тастыктап турат деп ойлойбуз.

Даарат алуу

Yun- : Мусулмандар намаз окуудан мурун намаз окуучу жерди тазалап, өзү да ички жана тышкы жактан тазаланышы милдеттүү болгондугун жогоруда белгиледик (*тахара*).

Карахандарда исламдагы “даарат алуу” маанисин билдирген сөздөр болгон. Махмуд Кашгари өз эмгегинде **yun-** сөзүнүн огуздарда *daarat aлуу* деген маанини билдирээрин жазып, ага **er yundi** деген мисалды кошо келтирет (ДЛТ, 2005: 169). Бул сөз түрк тилдериндеги жуунуу-этишинен келип чыккандыгы көрүнүп турат. Yun- сөзүнөн башка карахандарда “тазалануу, жуунуу, даарат алуу” маанисинде колдонулган **arınmak-** сөзү да кездешкен. “Диванда” бул сөзгө **er arındı** же “адам жуунду” деген мисал берилген (ДЛТ, 2005: 219).

Орозо кармоо түшүнүгү

Махмуд Кашгаринин “Дивани Лугат-ит Түрк” эмгегинде мусулмандарга парз болуп эсептелген *орозо кармоо* тууралуу сөз кездешпейт. Бирок, сөздүктө *христиандар кармаган орозо* маанисинде колдонулган **baçak** деген сөз кездешет (ДЛТ, 2005: 387). **Бачак** сөзү манихеисттик тексттерде *манихеисттердин орозосу* маанисинде да кездешет (Бартольд, 1998: 69).

Мындан улам карахандар доорунда исламдан мурун бул чөлкөмгө келген христианчылык, манихеизм жана буддизм сыяктуу диндердин таасири менен *орозо кармоо* түшүнүгү болгон деген пикирге келүүгө болот.

Ал эми ислам дининдеги *зекет* жана *ажылык* түшүнүктөрүн камтыган сөздөрдү “Дивандан” таба албадык.

Момун мусулман түшүнүгү

Yınçge: Алланын буйруктарын аткарып, ага ибадат кылган, диндин шарттарын бузбаган адамдарды ислам дининде момун деп аташкан. Исламдагы **момун** түшүнүгүнүн карахандардагы эквиваленти катары **yınçge/yınçge** сөзүн айтууга болот деп ойлойбуз. *Йинчге* сөзү карахандарда “ичке, майда” дегенди билдирип, “жоош, момун жана диндар адам” маанисин билдирген **yınçge kişi** деген сөз айкашы колдонулган (ДЛТ, 2005: 1024). Андан сырткары сөздүктө: “Алланын кулу анын жалгыздыгын таанып, ал жараткан периштелерге, пайгамбарларды таанып, анын парз жана сүнөттөрүн аткарды” деген түшүнүктү билдирген **kul Teñrige yınçgelendi** деген сүйлөм да кездешет (ДЛТ, 2005: 1024).

Çumak: Андан сырткары “Диванда” уйгурлар жана башка каапыр элдер мусулмандарды **çumak eri** деп аташкандыгы эскерилет (ДЛТ, 2005: 361).

Сооп түшүнүгү

Mıyan: Мусулман баласы жашоосунда кудай тааланын жолу менен жүрүп, анын буйруктарын аткарып, сооп иштерди аткаруусу зарыл болгон. Ислам укугунда мусулман баласы түз жүрүп, жакшы болсо анда ал жасаган соопторунун акыбети кайтат түшүнүгү бар.

Араб тилиндеги *sawaб* сөзүнүн карахандардагы эквиваленти катары **tuуan** сөзү колдонулган (ДЛТ, 2005: 870). Махмуд Кашгари бул сөздү чечмелеп жатып “суу ичүү үчүн өргүүчү жер” **tuуanlık** деп аталаарын белгилеген. Бул сөздө байыркы көчмөндөрдүн салты чагылдырылып турат деп ойлойбуз. Себеби, кечээ ХХ кылымга чейин үйгө келген конокко, көчкөндө кымыз ичируу салты болгон.

Пайгамбар түшүнүгү

Yalavaç: Куранда пайгамбарлар адамзатка кудай тааланын айткандарын эскерүү, аларды туура жолго буруп, жаман жолдон алыстатуу, акырет күндү эстетүү жана Аллага сыйынуу үчүн жөнөтүлө деп айтылат.

Карахандарда пайгамбар түшүнүгүн билдиргену **yalavaç** деген сөз колдонулган (ДЛТ, 2005: 777). Махмуд Кашгари бул сөздүн **yalavar** деген түрү кездешээрин жана ал уйгурлардын тилинде падышанын элчилерине берилген наам деп белгилейт. Махмуд Кашгари “Дивандын” башка жеринде **Tenri yalavaç idti** же “Аллах пайгамбар жөнөттү” деген мисалды келтирген (ДЛТ, 2005: 777). Ялавач сөзү түрктөргө иран тилдеринен (Хорезм) өткөн деген көз караш бар (Clauson, 1972: 921).

Куранда пайгамбарга салават айтылуусу буюрулган: “*Чындыгында, Аллах пайгамбарга ырайым кылат. Ошондой эле ага периштелер да салават айтып турушат. Эй, момундар! Ага салават жана салам айткыла*” (Куран, 33:56). Салават деп мусулмандар Мухаммед пайгамбардын аты эскерилгенде айтылуучу дуба болуп эсептелет. Мухаммед пайгамбардын аты эскерилгенде мусулмандар **салля-Лля́ху ‘аляйхи ва-саллям** же “Алланын ага салам-салаваттары болсун” деп салават-дуба айтышат.

Карахандарда дагы салават жөнүндө түшүнүк болгондугун “Дивандагы” “*Пайгамбарга алкыш болсун!*” дегенди билдирген **Yalavaçka alkış birgil** дубадан байкоого болот (ДЛТ, 2005: 128).

Savcı: Махмуд Кашгари “Диванында” карахандарда пайгамбар маанисинде колдонулган дагы башка сөздү да мисал келтирген. Карахандардагы “сөз, кабар, макал, жаңылык, тарых” маанилерин билдирген **sav-** сөзүнө **+cı** мүчөсү уланып, “жаңылык, кабар, баян айтуучу” **savcı** сөзү “пайгамбар” дегенди билдирген (ДЛТ, 2005: 855). “Дивандын” башка жеринде **savчы** сөзү “Алланын пайгамбарларынын бири” деп берилип, андан башка “куда түшкөн эркек тарап менен кыз тараптын ортосундагы кабарчы же жуучу” деген мааниси да кошо белгиленген (ДЛТ, 2005: 1070).

Карахандардагы **savчы** сөзү **ялавач** сөзүнөн айырмаланып уңгусу түрк тилдеринен эле келип чыккан сыяктуу. Карахандардагы пайгамбарды билдирген **ялавач** жана **savчы** сөздөрү

араб тилиндеги “элчи, кабарчы” маанисиндеги *расул* жана фарс тилиндеги “кабарчы” маанисиндеги *rayğāmbār* сөздөрү менен дал келет.

Ыйык китеп түшүнүгү

Biti: Динде кудай таала пайгамбарларына өзүнүн буйруктарын адамзатка жеткирүү үчүн берилген китептер түшүнүгү бар. Ислам дининде Муса пайгамбарга “Тооратты”, Даут пайгамбарга “Забурду”, Иса пайгамбарга “Инжилди” жана эң акыркы ыйык китеби “Куранды” Мухаммед пайгамбарга жөнөткөн.

Карахандар ыйык китеп маанисинде байыркы түрктөрдөн бери келе жаткан **biti** сөзүн колдонушкан. Махмуд Кашгари бул сөздү “көктөн түшкөн китептердин бири” деп белгилейт (ДЛТ, 2005: 905).

Бейиш/тозок түшүнүгү

Uçmak: Ислам эсхатологиясында кыяматтан кийин момун мусулмандар баруучу жай *жаннат* деп аталат. Жаннат араб тилинен “бак, бактар” деп которулат.

Карахандарда бейиш маанисинде **uçmak** деген сөз колдонулган (ДЛТ, 2005: 147). Махмуд Кашгари бул сөзгө төрт сап ырды мисал катары келтирген:

“Türlüg çeçek yarıldı

Barçın yadım kerildi.

Uçmak yeri körüldü

Tumlug yana kelgüsüz”, - же:

“Түркүн гүлдөр ачылды,

Шырдамалдай жайылды.

Бейиштей болуп көрүндү

Ызгар суук токтоду”, - деп которулат.

Жогорудагы ыр саптардан көрүнүп тургандай Курандагы бейиштин сүрөттөлүшү карахандардын элдик оозеки чыгармачылыгына таасирин тийгизген сыяктуу.

Meṅgü ajun: “Диванда” *учмак* сөзүнөн башка бейиш маанисинде колдонулган экинчи сөз кездешет. Карахандар *учмак* сөзүнө синоним катары **meṅgü ajun** сөзүн да колдонгондугун “Дивандан” байкоого болот. Байыркы түрк тилинде **meṅgü** сөзү “түбөлүк” дегенди билдирген. Махмуд Кашгари **meṅgü ajun** сөзмө-сөз *түбөлүк жашоо* деп которулат деп белгилейт (ДЛТ, 2005: 1023).

Tamu: Ислам эсхатологиясында кыяматта күнөөлүлөр баруучу жер жаханнам деп аталат. Куранда тозокто күнөөгө баткан адамдар да, жиндер да түшөөрү (Куран, 11:120; 41:24),

ал жакта түбөлүк күйөөрү айтылат (Куран, 23:105). Карахандарда тозок маанисинде **tamu** сөзү колдонулган (ДЛТ, 2005: 916). Бул сөз түрктөргө согду тилинен өткөн (Clauson, 1972: 503).

Бул дүйнө/аркы дүйнө түшүнүгү

Ajun: Ислам дининде бул дүйнө жалган дүйнө деп эсептелет. Бул дүйнө адам баласы үчүн сыноо болуп саналат. Адам баласы бул дүйнөдөгү сыноодон акыретке (чыныгы) дүйнөгө бет алышат. Карахандарда да бул түшүнүк кездешип, “жашоо, дүйнө” маанисинде **ajun** сөзү менен аталган. Махмуд Кашгари чигилдер бу дүйнөнү **bu ajun**, аркы дүйнөнү **ul ajun** деп аташаарын белгилейт (ДЛТ, 2005: 109).

Жыйынтыктап айтканда түрктөргө алгачкы ислам динин жайылткан сопулар диндин догматтарын түшүндүрүү үчүн мусулманчылыктан мурунку шаманизм, христиан, манихеизм жана буддизм диндеринин терминдерин ийгиликтүү колдоно алышкан. Ислам динин таратуунун алгачкы этабында миссионерлер диний терминология үчүн түрк тилдеринен активдүү пайдалангандыгын Махмуд Кашгаринин “Дивани Лугат-ит Түрк” сөздүгүнүн мисалдарынан көрө алабыз.

Пайдаланылган адабияттар

1. Абдимиталип уулу, Н. (2024). Карахандарда кыздарга коюлган ысымдар (Махмуд Кашгаринин “Диван Лугат ат-Түрк” сөздүгүнүн мисалында). *Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Филология*, (2(4), 1–13. [https://doi.org/10.52754/16948874_2024_2\(4\)_1](https://doi.org/10.52754/16948874_2024_2(4)_1)
2. Абдимиталип уулу, Н. (2025). Махмуд Кашгаринин “Диван Лугат ат-Түрк” сөздүгүндөгү кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгынын издери. *Евразия изилдөөлөрү ачык журналы*, 1(1), 66. 17–25. <https://doi.org/10.65469/eijournal.2025.1.3>
3. Абрамзон, С.М. (1990). *Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи*. Ф.: Кыргызстан.
4. Бартольд, В.В. (1998). *Тюрки. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии*. Алматы: Жалын.
5. Бартольд, В.В. (1963). *Сочинения*. Том II. Часть 1. Москва: Издательство Восточной литературы.
6. Баялиева, Т.Д. (1972). *Доисламские верования и их пережитки у киргизов*. Фрунзе: Илим.
7. Дёрфер, Г. (1986). О языке гуннов (Пер. с нем. В.Г. Гузева). С. 71-134. *Зарубежная тюркология*. Выпуск 1. Древние тюркские языки и литературы. Отв.ред. акад. А.Н. Кононов. Москва: ГРВЛ.
8. Джумагулов, Ч. (1982). *Этигرافика Киргизии*. Выпуск II. Фрунзе: Илим.

9. Жусубалиев, А., Кадыров, М. (2026). Караханиддер доорунда орто азияда коомдук жана диний жашоо. *Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы*, (1), 136–145. https://doi.org/10.52754/16948610_2026_1_9
10. Кляшторный, С.Г. (1981). Мифологические сюжеты в древнетюркских памятниках. С. 117-138. *Тюркологический сборник 1977*. А.Н.Кононов (ответственный редактор). М.: Издательство «Наука», ГРВЛ.
11. Кляшторный, С.Г. (2003). История Центральной Азии и памятники рунического письма. Санкт-Петербург: Филол. ф-т СПбГУ.
12. Кляшторный, С.Г. (2006). Памятники древнетюркской письменности и этнокультурная история Центральной Азии. Санкт-Петербург: Наука.
13. Махмуд аль-Кашгари. (2005). *Диван Лугат ат-Турк*. Перевод, предисловие и комментарии З.-А.М.Ауэзовой. Индексы составлены Р. Эрмерсом. Алматы: Дайк-Пресс.
14. Мокеев, Анварбек. (2010). *Кыргызы на Алтае и на Тянь-Шане*. Бишкек: КТУ “Манас”.
15. Неклюдов, С.Ю. (1992). Тенгри. *Мифы народов мира. Энциклопедия в двух томах*. Второе издание, сс. 500-501. Гл.ред. С.А. Токарев. Москва: Советская энциклопедия.
16. Потапов, Л.П. (1973). Умай — божество древних тюрков в свете этнографических данных. *Тюркологический сборник 1972*. С. 265-286. А.Н.Кононов (ответственный редактор). М.: Издательство «Наука», ГРВЛ.
17. Табалдиев, К. (2011). *Древние памятники Тянь-Шаня*. Бишкек: УЦА.
18. Чоротегин, Т. (2017). Махмуд Кашгари Барсканинин “Дивани лугати-т түрк” эмгеги – түрк элдеринин тарыхы боюнча көөнөргүс булак. Бишкек.
19. *Ыйык Куран жана кыргызча мааниси* (2017). Котор. А. Исмаилов, Д. Абдылдаев, С. Доолов, С. Гавай. Бишкек.
20. Arat, R.R. (1991). *Eski Türk Şiiri*. Anlara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
21. Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.
22. Genç, R. (1997). *Kaşgarlı Mahmud’a Göre XI Yüzyılda Türk Dünyası*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
23. Leaman, O.N.H. (1991). Mala'ika. *The Encyclopaedia of Islam*. V. VI. MAHK – MID. – Leiden.

24. Netton, I.R. (1993). Nafs. *The Encyclopaedia of Islam*. V. VII. MIF – NAZ. – Leiden-New-York.
25. Ögel, Bahaeddin. (1995). Türk Mitolojisi (Kaynakları ve açıklamaları ile destanlar) II. Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
26. Roux, J.P. (1994). *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*. Çev. Prof. Dr. Aykut Kazancigil. – İstanbul: İşaret Yayınları.
27. Tekin, T. (1998). Orhun Yazıtları. Kül Tigin, Bilge Kagan, Tunyukuk. İstanbul: Simurg.
28. Wensinck, A.J. (Gardet L.) (1986). Iblis. *The Encyclopaedia of Islam*. V. III. H – IRAM. Leiden, London.